

Дещо кращі від пересічних показники бідності населення мають західні та південні області України (Львівська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська).

Останню групу сформували Волинська та Тернопільська області, які вирізняються низькими доходами і витратами населення, найнижчою заробітною платою, а, відповідно, і найвищим рівнем бідності населення. Виділені групи регіонів можуть слугувати науковим підґрунтям для розробки конкретних пропозицій щодо подолання бідності населення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки:

1. Бідність – це складне соціально-економічне явище, регіональні особливості поширення якого визначаються низкою суспільно-географічних чинників.

2. Результати кореляційного та факторного аналізів дають підстави стверджувати, що на регіональні аспекти бідності населення найбільший вплив мають переважно структурно-економічні чинники.

3. Серед показників, які «презентують» бідність населення, найважливішими є номінальні доходи населення та рівень середньомісячної заробітної плати.

4. Регресійний аналіз найвагомійших показників, які відображають вплив різних чинників і показників, котрі уособлюють бідність, показав, що номінальні доходи населення та рівень заробітної плати залежать від душових показників валового регіонального продукту, частки сільського господарства у структурі економіки регіону та частки сільського населення. Бідність населення тісно корелює із сільським сектором України.

5. В Україні можна виділити п'ять груп регіонів, які характеризуються різним поєднанням основних чинників та індикаторів бідності населення. Найвищим рівнем бідності населення вирізняються переважно поліські (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська) та подільські (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська) області України.

Розв'язання проблем бідності населення є складним науково-прикладним завданням, вирішення якого потребує консолідованих зусиль науковців, центральних, регіональних і місцевих органів влади.

Список використаної літератури

1. Ішук С. І. Бідність як соціально-економічна категорія й об'єкт дослідження суспільної географії / С. І. Ішук, Н. С. Гаєвська, І. Г. Мельник // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / [редкол.: С. І. Ішук (відп. ред.) та ін.]. – 2011. – Вип. 1 (62). – С. 56–64.

Адреса для листування:

16602, Чернігівська обл.,
м. Ніжин, пров. Інститутський, 6, кв. 13.

Статтю подано до редколегії
30.01.2012 р.

УДК 911.37

М. С. Дністрянський – доктор географічних наук,
професор кафедри географії України Львівського
національного університету імені Івана Франка

Демографічна криза в Україні: об'єктивні історико-географічні передумови та суб'єктивні геополітичні інтерпретації

*Роботу виконано на кафедрі географії України
ЛНУ ім. І. Франка*

Розкрито історично-географічні передумови та чинники формування демографічної кризи в Україні. Відображено деякі сучасні демографічні особливості й тенденції. Охарактеризовано регіональні відмінності демографічного розвитку держави. Спростовано геополітичні спекуляції на демографічній проблематиці.

Ключові слова: демографічна криза, природний приріст населення, вікова структура населення, геополітика.

Днистрянский М. С. Демографический кризис в Украине: объективные историческо-географические предпосылки и субъективные геополитические интерпретации. Раскрываются историческо-географические предпосылки и факторы возникновения демографического кризиса в Украине. Отражаются некоторые современные демографические особенности и тенденции. Определяются региональные различия демографического развития государства. Опровергаются геополитические спекуляции на демографической проблематике.

Ключевые слова: демографический кризис, естественный прирост населения, возрастная структура населения, геополитика.

Dnistryansky M. S. Demographic Crisis in Ukraine: the Objective Historical and Geographical Background and Subjective Geopolitical Interpretation. Disclosed to the historical and geographical background and demographic factors of the crisis in Ukraine. Reflected some contemporary demographic characteristics and trends. Identified regional differences in the demographic development of the state. Refuted geopolitical speculation on the demographic issues.

Key words: demographic crisis, the natural increase of population, age structure of population, geopolitics.

Постановка наукової проблеми та її значення. Великий розмах кризових демографічних явищ в Україні, зумовлюючи негативні соціальні та економічні наслідки, суттєво послаблює сукупний потенціал українського суспільства, у тому числі кадровий та військово-мобілізаційний. З огляду на особливу злободенність, демографічна проблематика сьогодні цікавить і науковців різного профілю, і політиків, і громадсько-політичних діячів. Однак, поряд із спробами об'єктивного аналізу демографічних явищ, у засобах масової інформації переважає поверхове бачення сутності демографічної кризи, а іноді й цілеспрямовані спекуляції, зокрема, щодо зв'язку кризи з генезою української державності та державно-політичним статусом України. Це насамперед стосується трактування динаміки абсолютної кількості населення, адже, починаючи з 1993 р., людність України почала неухильно зменшуватися, і за 18 останніх років обсяги зниження досягли значних розмірів – 6,48 млн осіб (з 52,24 у 1993 р. до 45,78 млн осіб у 2011 р.). Деякі політичні сили в Україні, насамперед ті, які генетично виходять із російського більшовизму, некоректно пов'язують ці негативні тенденції з геополітичними змінами (розпадом СРСР, утворенням незалежної України). На публіцистичному рівні зниження природного приросту, яке впродовж 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. було основним негативним чинником демографічного розвитку, однобічно і поверхово пов'язують лише зі зниженням добробуту населення. Окрім того, у наукових та журналістських середовищах почали активно пропагувати такі пропозиції вирішення демографічних та пов'язаних із ними працересурсних проблем, які можуть мати для України ще більш негативні геополітичні та геокультурні наслідки. Йдеться насамперед про спекулятивні рекомендації щодо заохочення імміграції в Україну населення з Азії чи навіть Північної Африки. Отже, враховуючи і негативні процеси демографічного розвитку, і наявність геополітичних спекуляцій на демографічній кризі, є потреба не лише подальшого наукового осмислення, але й широкого об'єктивного інформаційного висвітлення цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Попри демографічні дослідження науковців різних академічних наукових установ (Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, І. О. Курило та ін. (Інститут демографії та соціологічних досліджень НАН України, м. Київ), Л. Т. Шевчук, У. Я. Садова (Інститут регіональних досліджень, м. Львів)), недостатньо висвітленими у науковій літературі є історично-географічні, регіонально-демографічні та етнодемографічні аспекти проблеми, не вивчено усі механізми формування депопуляції населення. Деякі висновки працівників Інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України, зокрема, щодо безальтернативності поповнення працересурсного потенціалу за рахунок іммігрантів, викликають великі сумніви. Фактично відсутнє наукове бачення демографічної проблематики в територіально-політичному контексті, тобто з урахуванням потреб етнополітичної та соціально-політичної консолідації українського суспільства.

Враховуючи недостатній ступінь висвітленості в науковій літературі окремих демографічних проблем та суб'єктивність трактування інших, **мета** цього дослідження – зробити всебічний історико-географічний аналіз передумов демографічної кризи, дослідити сучасні демогеографічні відмінності в Україні та їхнє геополітичне значення, обґрунтувати такі перспективні варіанти регіональної політики у демографічній сфері, які сприяли б оптимізації соціально-територіальної структури населення. Для досягнення цієї мети одне з основних **завдань** – виявити тенденції еволюції різних демографічних явищ, визначити основні тенденції демографічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Історично-географічний аналіз щорічних показників природного приросту сільського та міського населення України [2, 59] свідчить про те, що більшість передумов депопуляції населення України склалися ще у 70–80-ті роки минулого століття, коли фактично і розпочався складний *демографічний перехід*. Це проявилось, зокрема, у тому, що коефіцієнт природного приросту в сільській місцевості України уже з 1979 р. став від'ємним. Тобто депопуляційні процеси в сільській місцевості багатьох регіонів України розпочалися задовго до територіально-політичних змін 90-х років минулого століття і визначалися насамперед такими чинниками, як прискорена урбанізація у поєднанні зі старінням сільського населення. Такі негативні тенденції були виявлені найбільше в тих регіонах, де через непродуману соціально-економічну політику молоде населення сільської місцевості «ввібрали» такі великі агломерації, як Київ і Харків (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови *обвального старіння сільського населення і відповідно різкого зменшення народжуваності, що й стало основним чинником демографічної кризи*. Зокрема, у 1980 р. при середньому по Україні коефіцієнті природного приросту сільського населення (–0,7 ‰) у Чернігівській області його значення опустилося до –7,6 ‰, у Сумській до –7,5 ‰, а у Полтавській – до –7,3 ‰ [1, 40]. Тобто пропаганда ідей концентрації виробництва у великих центрах, штучне підштовхування урбанізації, оголошення більшості сільських поселень неперспективними, відсутність у них засобів виробництва і робочих місць зумовило в деяких регіонах великі диспропорції у розселенні населення та у співвідношенні мешканців великих міст та сільської місцевості. Позначилися тут і демографічні втрати 30-х і 40-х років минулого століття внаслідок голодомору та політичних репресій, а також масовий виїзд молоді на т. зв. новобудови п'ятирічок. Водночас багато вихідців із сільської місцевості, які потрапили у великі міста і зіткнулися з житловими та іншими соціальними проблемами, поступово, враховуючи нові культурно-ментальні пріоритети, переходили на модель «одна сім'я – одна дитина». Тобто традиції більшої сім'ї, або, іншими словами, простого чи розширеного відтворення, не могли зберегтися ні у сільській місцевості (бо не вистачало людського ресурсу), ні у великих містах (через соціально-економічні труднощі та культурно-ментальні трансформації).

Отже, наростання негативних демографічних тенденцій наприкінці 70-х років ХХ ст. призвело до того, що уже в 1980 р. коефіцієнт природного приросту не лише сільського населення, а й сумарно сільських і міських мешканців п'яти областей (Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської) став від'ємним. У 1985 р. до цих областей додалася Кіровоградська, а природний приріст фактично усіх регіонів невблаганно знижувався. У 1990 р. природний приріст став від'ємним майже в половині областей, а його сумарне значення становило лише 0,6 ‰. *Такі негативні тенденції логічно завершилися переходом на природне скорочення (депопуляцію) населення*, який відбувся уже в наступному 1991 р. (коефіцієнт природного приросту став –0,8 ‰) і зберігається до сьогодні. Те, що перехід населення України загалом (не беручи до уваги окремі регіони) на природне скорочення відбувся у тому ж році, що й проголошення Україною незалежності, – не більше, ніж випадковий збіг зовсім різних процесів. Разом із тим, у західних областях, з огляду на більш оптимальну вікову структуру населення, насамперед сільського, коефіцієнт природного приросту ще тривалий час залишався додатним. Зокрема, і впродовж 1990-х років, і на сьогодні додатні значення коефіцієнта природного приросту залишалися у Закарпатській та Рівненській областях. Однак уже на зламі ХХ і ХХІ ст. демографічний перехід до депопуляції сільського населення відбувся і в західних регіонах. Отже, починаючи з 1994 р., внаслідок природного скорочення, а також від'ємного міграційного приросту кількість населення України весь час зменшувалася – щорічно від 243 до 373 тис. осіб.

Негативні тенденції відтворення населення, які намітилися ще у 80-ті роки минулого століття, поглибилися у результаті гострої економічної кризи 1990-х років. *Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи аж ніяк не можна*. Йдеться лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак і демографічні, з поглибленням уже існуючих негативних процесів. Зокрема, це стосується різкого зростання кількості розлучень: починаючи з 1993 р. в середньому на два зареєстровані шлюби припадало одне розлучення. Про відсутність прямої залежності між природним приростом і рівнем економічного розвитку свідчить той факт, що у відносно демографічно благополучних західних областях рівень доходів населення

якраз був значно нижчим, а проблеми з працевлаштуванням – більшими, ніж у тих регіонах, де кризові явища проявилися найбільше. Тобто *найгостріші вияви демографічної кризи зумовлені сукупною дією низки власне внутрішньо-демографічних процесів, насамперед поглибленням диспропорцій у статеві-віковій та соціально-віковій структурі населення, що загалом негативно позначилося на усіх механізмах відтворення населення*. Опосередковано на ці процеси впливають різні соціальні та етнічні чинники. Зокрема, вищий рівень релігійності населення західних областей зумовлює і значно меншу кількість розлучень, а також через значно меншу кількість абортів сприяє і зростанню народжуваності. Диференціація природного приросту в етнонаціональному розрізі впливає, зокрема, на демографічну ситуацію в Автономній Республіці Крим, де традиційно значно вищим рівнем народжуваності виділяються кримські татари, середній вік яких за переписом населення 2001 р. становив 33,4 роки, що значно менше, ніж в етнічних українців – 38,2 [4]. Кращі демографічні параметри молдовської та румунської демографічних груп також зумовили деякі зміни етнодемографічних співвідношень в окремих районах Закарпатської, Одеської та Чернівецької областей. Економічні негаразди помітно вплинули на другий (після природного скорочення) складник загального зменшення кількості населення України – формування *від'ємного сальдо зовнішніх міграцій*, яке стало характерним для України впродовж десятиріччя (1994–2004 рр.). Внаслідок міграційного скорочення кількість населення України зменшилася на 1221,4 млн осіб, що становить близько 20 % від загальних обсягів скорочення населення України. Найбільші значення міграційного скорочення припадають на другу половину 90-х років минулого століття. Але уже з 2005 р. сальдо зовнішніх міграцій за офіційними даними стало додатнім, хоча реально ситуація складніша, оскільки значна частка закордонних заробітчанин, які ще офіційно не є емігрантами, уже прийняла рішення щодо неповернення в Україну.

Загальноокреслені тенденції демографічного розвитку України впродовж тридцяти останніх років визначають характерні риси і сучасної демографічної ситуації, хоча нещодавно з'явилися і деякі нові явища. Згідно з офіційними даними, у державі загалом зберігається від'ємний природний приріст, який у 2010 р. становив $-4,4\%$ [3]. Але все ж з 2006 р. намітилася тенденція до збільшення значення цього важливого демографічного показника: у 2005 р. природний приріст становив $-7,6\%$, у 2006 р. – $-6,4\%$, у 2007 р. – $-6,2\%$, у 2008 р. – $-5,3\%$, у 2009 р. – $-4,2\%$. Таке зростання природного приросту пов'язане насамперед зі збільшенням народжуваності, яке спостерігається з 2005 р. і пов'язане з активізацією демографічної політики держави, передусім зі збільшенням грошової допомоги при народженні дитини. Помітні й деякі позитивні соціально-ментальні зміни у підходах до моделювання сім'ї, зокрема, відхід від принципу «одна сім'я – одна дитина». Позитивним стало і сальдо зовнішніх міграцій: упродовж січня–жовтня 2009 р. кількість населення України в результаті зовнішніх міграцій зросла на 10 713 осіб. Однак сподіватися на істотне покращення демографічної ситуації ще передчасно, враховуючи й збереження високого рівня смертності населення, у тому числі й дітей до 1 року, і збереження високого рівня розлучень, особливо у східних і центральних регіонах. Так, при середньому по Україні коефіцієнті смертності, що у 2010 р. становив $15,2\%$, у Чернігівській області цей показник досяг $19,6\%$, у Полтавській – $17,5\%$, у Сумській – $17,3\%$ [3]. Високі значення дитячої смертності зберігаються у сільській місцевості. Якщо у 2010 р. на три шлюби припадало у середньому в державі 1,21 розлучень, то у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Полтавській областях фактично на два шлюби припадало одне розлучення. Негативні тенденції, зокрема зменшення частки працездатних громадян та жінок дітородного віку, зберігаються й у віковій структурі населення. Залишається незрівноваженою і статева структура українського суспільства (частка жіночого населення ($53,7\%$) помітно перевищує частку чоловічого ($46,3\%$)), що також є значним негативним чинником демографічного й соціального розвитку. До того ж, величезним є розрив і у середній тривалості життя жінок та чоловіків: у 2010 р. ці показники становили 75,5 та 65,3 роки відповідно.

Помітною є і диференціація регіонів України за усіма демографічними параметрами [3]. У цьому контексті найбільш кризова ситуація зберігається у північно-східних областях, де природне скорочення населення майже удвічі вище, ніж у середньому по державі: у Полтавській області коефіцієнт природного приросту у 2010 р. становив $-8,0\%$, у Сумській – $-8,4\%$, у Чернігівській – $-10,5\%$. В останні роки до цих кризових регіонів за основними демографічними параметрами наблизилися східні Донецька та Луганська області, а також центральні Кіровоградська та Черкаська

області. Саме в цих регіонах найменш оптимальною є вікова та статева структура населення. Несприятливою є також демографічна ситуація в інших центральних і північних областях (Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій, Київській). Негативні тенденції демографічного розвитку намітилися й у Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях.

З огляду на більшу питому вагу населення молодших вікових груп, а також більшу частку етнопонаціональних меншин із традиційно вищими показниками відтворення населення (кримські татари, молдавани, гагаузи, болгары), дещо кращою є демографічна ситуація у південних регіонах України. Але все ж найсприятливіші демографічні передумови характерні для Західної України. Причому в 2010 р. у трьох областях (Волинській, Закарпатській та Рівненській) коефіцієнт природного приросту мав позитивні значення. Відносно невисоким було природне скорочення в Івано-Франківській та Львівській областях. І лише Тернопільська область увійшла у фазу більш інтенсивної депопуляції населення (природне скорочення становило $-3,5\%$). Традиційно вищими в західноукраїнських областях є показники шлюбності і нижчими – показники розлучень, що пов'язано з деякими релігійно-культурними особливостями та значною питомою вагою більш консервативного сільського населення.

Порівняно висока частка населення у молодших вікових категоріях і найнижчий в Україні коефіцієнт смертності зумовлюють загалом і додатний природний приріст населення у м. Києві.

Отже, розвиток демографічних процесів в Україні на сьогодні має складний і суперечливий характер. Для закріплення деяких відносно незначних позитивних тенденцій недостатньо робити лише окремі кроки, надаючи, зокрема, фінансову допомогу при народженні дитини, а важливо реалізувати весь комплекс заходів щодо соціально-економічного піднесення сільської місцевості, покращення житлових умов молодих сімей, зменшення неприродної смертності (на автошляхах, внаслідок аварій на шахтах та ін.). У стратегічному контексті гостро відчутною є потреба комплексного соціально-економічного і культурного піднесення рівня розвитку сільської місцевості України, вирішення якої забезпечило б поступ і у багатьох інших сферах. Для цього є і сприятливі передумови, насамперед значні агрокліматичні ресурси, зростання світових потреб у продовольстві, і вкрай невідгідні умови господарювання та внутрішньополітичні обставини, зокрема, щодо бачення перспектив розвитку сільської місцевості. Так, не можуть не викликати тривогу плани політичних сил щодо скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, яке може призвести до повного розорення українського села. Неконструктивними є й епатажні заяви окремих науковців, зокрема, завідувача відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України О. Позняка про те, що «Україна стане пустелею, яку заселять африканці та азіати» [5]. Апологетами залучення мігрантів для вирішення працересурсних проблем іноді є і окремі бізнесові середовища. Україна має внутрішні демографічні резерви соціально-економічного розвитку, відтворення працересурсного потенціалу, які в урядових колах навіть не розглядалися через відсутність конструктивного концептуального бачення регіональної політики. Йдеться, зокрема, про створення належних умов для *цілеспрямованого переселення населення з густозаселених, а часто й перенаселених сільських районів Західної України в північно-східні і південні області держави, організованого повернення на батьківщину українців із-поза меж України*. Такі заходи сприяли б і геоетнополітичній консолідації українського суспільства.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Депопуляційні процеси в сільській місцевості більшості регіонів України розпочалися у 70–80-х роках ХХ ст. і визначалися насамперед такими чинниками, як штучно прискорена урбанізація у поєднанні зі старінням сільського населення. Негативні демографічні тенденції спочатку проявилися в тих регіонах, де через непродуману соціально-економічну політику молоде населення покинуло сільську місцевість (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови наступного обвального старіння сільського населення і різкого зменшення народжуваності. Найгостріші вияви демографічної кризи були зумовлені сукупною дією низки власне внутрішньодемографічних процесів, насамперед поглибленням диспропорцій у статеві-віковій та соціально-віковій структурі населення і не пов'язані безпосередньо з геополітичними змінами 90-х років ХХ ст. У сучасних умовах намітилося деяке покращення демографічної ситуації, зумовлене як окремими заходами держави, так і переосмисленням цінностей у моделюванні сім'ї. Для вирівнювання демографічної ситуації за регіонами доцільною є політика заохочувального переселення населення з густозаселених сільських районів у

найбільш демографічно неблагополучні місцевості. Деструктивними є заяви як науковців, так і політиків про доцільність та безальтернативність імміграції в демографічно-кризові райони України населення з віддалених культурно-цивілізаційних світів.

Список використаної літератури

1. Народне господарство Української РСР в 1990 році. – К. : Техніка, 1991. – 644 с.
2. Население СССР. 1988. Статистический ежегодник. – М. : Статистика и финансы, 1989. – 280 с.
3. Населення Львівської області. Демографічний щорічник. – Львів : Голов. упр. статистики у Львів. обл., 2011. – 101 с.
4. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К. : Держкомстат України, 2004. – 315 с.
5. Україна стане пустелею, яку заселять африканці та азіати – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2011/01/27/71009/>.

Адреса для листування:

м. Львів, Львівський національний університет
ім. І. Франка, кафедра географії України.

Статтю подано до редколегії
23.02.2012 р.

УДК 911.37:001.891

В. П. Круль – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

С. Я. Добровольська – завідувач відділення туризму Галицького коледжу імені В. Чорновола (м. Тернопіль);

Р. М. Гищук – старший викладач кафедри менеджменту і туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету;

Г. В. Григор'єва – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Математичні аспекти дослідження ретроспективно-географічних процесів заселення регіону

*Роботу виконано на кафедрі фізичної географії
та раціонального природокористування
ЧНУ ім. Ю. Федьковича*

Розглядаються питання застосування низки простих і складних ретроспективно-географічних поселенських показників, які параметризують процеси виникнення поселень і заселення певної території. Зокрема, наголошується на показнику ретроспективного заселення, поступовому потенціалі ланцюговості заселення, сумарній поселенській енергії території, історичних центрах та пунктах заселення, сумарному й інтегрованому поселенському потенціалові, параметричних коефіцієнтах заселення етапів (сім величин), показнику інтегрального поселення.

Ключові слова: археологічна культура, заселення, розселення, поселення, поселенська енергія, поселенський потенціал, історичний пункт заселення, історичний центр заселення.

Круль В. П., Добровольська С. Я., Гищук Р. М., Григор'єва Г. В. Математические аспекты исследования ретроспективно-географических процессов заселения региона. Рассматриваются вопросы использования ряда простых и сложных ретроспективно-географических расселенческих показателей, которые